

KULTURHISTORISKA SOCKEN- INVENTERINGAR

Av NILS ÅLENIUS

Att hitta en byggnad med timmer av senmedeltida typ hör inte till de alldagliga upptäckterna under en sockeninventering. År 1940 var endast en uppländsk byggnad från denna tid känd, boden från Önsbo i Hållnäs. Sedan dess ha inventeringarna bragt kännedom om att ytterligare tre byggnader av denna timmertyp finnas bevarade inom Uppland, en i Alunda socken, en i Nora socken och en — sommarens stora fynd — i Vendels socken.

När man inventerar byggnadsbeståndet i en socken bör man särskilt undersöka gamla mat- och spannmålsbodar. De äro nämligen de byggnader som stått sig längst och som varit användbara ända till vår tid. Till det yttre kan en dylik byggnad inte förete så särskilt märkliga drag. Timret kan sålunda utåt vara planbilat alldeles som på byggnader från 1700- och 1800-talen. Men man bör ägna speciell uppmärksamhet åt sådana bodar, som ha nedre golvet utliggande på syllarna. Detta sätt att lägga golv har man nämligen i Uppland slutat använda för vid pass 250 år sedan. Kan man komma åt att titta på golvet underifrån och upptäcker att golvplankorna bestå av halverade stockar bör man granska knuttimringen närmare, vilket bäst sker inuti boden.

Under hela medeltiden har man behandlat timret med skave, en föregångare till hyveln. Först under 1500-talet kommer bilan till allmännare användning. Man har under medeltiden med skavjärnet — vars spår på insidan äro tydligt synliga som en långsreffling av stocken — täljt bort all ytved, »frod», så att endast den runda kärnan i timret återstår.

I all äldre timring — före 1600-talets mitt — hugger man i

Bild 1. Bakre långsidan av boden i Skarp-Ekeby, Vendels socken.

Uppland knutarna med *sneda* linjer, omkring 20 graders vinkel mot vertikallinjen. För att avplana stockändan mot knutkonstruktionen har man gjort en planskavning, »halsning», tidigast blott på undersidan. Den över vägglivet utskjutande stockändan, »skallen», får då rundad form upptill och tillspetsad form nertill. En bod av denna typ, från Skarp-Ösby i Alunda socken, har detta år återuppförts vid Grenome i Stavby. Det är numera den bäst bevarade av bodarna med äldre medeltidstimring i landskapet, sedan boden från Allemora i Riala socken, trots att hembygdsföreningen hade förhandsrätt att få förvärva den, försålts till enskild person och förvanskats.

Under senmedeltiden bibehåller man det rundskavda timret men gör halsningssnitt både på övre och undre sidorna. Knutskallen blir sålunda sexkantig, men timret har fortfarande *rund* genomskärning (bild 1 och 2).

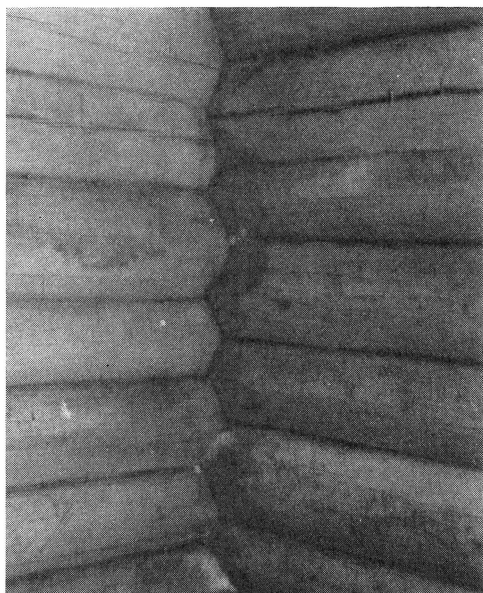

Bild 2. På insidan av boden från Skarp-Ekeby ses det rundskavda timret med dubbla halsningssnitt mot knutarna.

Under 1500-talet kommer som nämnts bilan till allmännare användning. Halsningssnitten förlängs över hela stocken, som sålunda får *sexkantig* form, bäst synlig inifrån. En bod av denna typ är den från Borggårde i Hökhuvuds socken, nu på Disagården, en annan har detta år återuppförts vid sidan av den medeltida boden i Grenome. Egendomligt nog stammar den från samma by som medeltidsboden.

Den nyfunna senmedeltida boden i Vendel står i Skarp-Ekeby by. Den tillhör Örbyhus gods, vars ägarinna, grevinnan

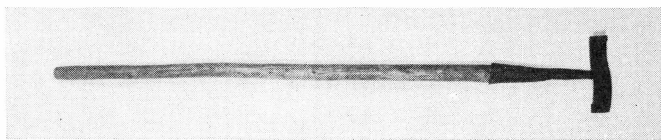

Bild 3. »Kål-ess», funnet vid Björklungeinventeringen.

Bild 4. Från lantbruksavdelningen på Ramstautsällningen: kantor Gösta Abrahamsson och förf. med ett »buk-ok»; på väggen spadar, skära och lie, rissel, tjyva och slaga samt kastskovet.

Metta von Rosen, visade stort intresse för undersökningen av godset tillhöriga gamla timmerbyggnader och lovat bevara denna bod på sin plats. Från framsidan företedde boden intet särskilt märkligt, men på baksidan voro de sexkantiga knutarna väl bevarade (bild 1) och på insidan kunde man tydligt studera den medeltida timmerbehandlingen med dubbla halsningssnitt (bild 2).

Även en 1500-talsbyggnad upptäcktes på Örbyhus ägor. Det är en numera som hölada använd, ur en by utflyttad och delvis ombyggd bod.

Byggnader av nu nämnda typer äro alla värda att bevaras. De äro ju i många fall socknarnas äldsta byggnader, i vissa fall äldre än sockenkyrkan.

Undersökningen i Vendel kom till på initiativ av Vendels hembygdsförening, som efter många års overksamhet åter vak-

Bild 5. Fröken Olga Ekberg och fru Daggy Abrahamsson i köksavdelningen på Ramstautställningen.

nat till liv. Föreningen ägde en liten samling kulturhistoriska föremål, som förvarats i en av stigluckorna vid Vendels kyrka. Samlingen företedde mycket stora luckor i föremålsbeståndet och innan den skulle uppordnas i den till föreningens disposition överlämnade gamla komministergården påbörjades en inventering för att spåra upp »felande länkar» i beviskedjan rörande socknens gamla arbetsliv. Undersökningen — som när detta skrives ej är avslutad — blev ganska givande, och socknen har redan nu en samling, som hjälpligt kan utnyttjas av lärarna vid undervisningen i hembygdsforskning.

Som ett resultat av inventeringen i Björklinge — ävenså tillkommen för att komplettera en befintlig sockensamling — förevisades på den traditionella »Björklingedagen» i juni ett föremål, som blott en av de närvarande kände användningen av (bild 3). Det var ett »kål-ess», ett matlagningsredskap, som

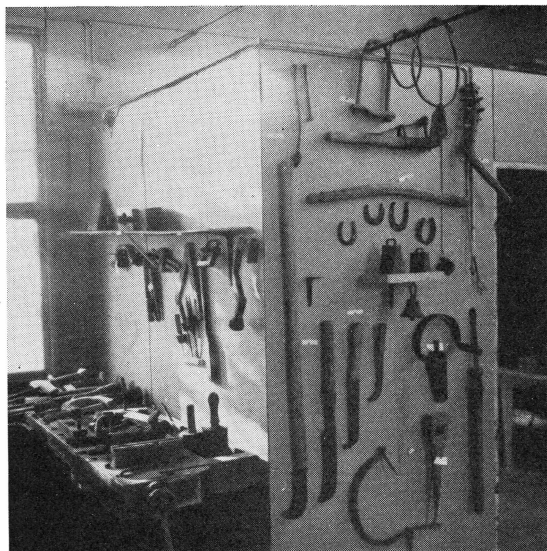

Bild 6. Från Vaksalautställningen: t. v. snickeri, t. h. boskapsskötsel med den märkliga samlingen lövskärar.

kommit ur bruk för så länge sedan, att — det inträffade sålunda i Vänge — många 70-åringar inte ha en aning om vad det använts till. Det är en stav av trä med ett s-format eggjärn, och det har använts när man hackade surkål, en blandning av kålrötter eller rovor och ärter, som fick surna, och användes till »supanmat», med eller utan fläsk i. Surkålen var vardagsmat i många bondstugor, och i backstugorna, där det var ont om fläskbitarna, smaksattes den med några korn salt. »Kål-esset» kan berätta en historia om gamla tiders enkla mat-hållning.

Det är just vardagslivets enkla föremål man vill komma åt vid dylika sockeninventeringar, föremål som kunna berätta om männens arbete på åker och äng (bild 4), i skogen och på sjön, i stallet och på logen, om kvinnornas arbete i kök (bild 5) och bryggstuga, i mangelbod och vävkammare. »Anti-kviteter» i hemmen antecknar man givetvis också — men ar-

Bild 7. Den i Björklinge funna »bärkassen» av repnät med näverrygg.

betsredskapen äro de viktigaste, de ha nämligen mest att berätta!

I Björklinge funno vi sålunda en ovanligt fullständig samling redskap för kolningen, kolkrok och kolkratta, kolgrepp och kolryss. Socknen har storskogen nära inpå sig. I Vaksala — där inventeringen tillkom för att förbereda en sockensamling — hittade vi en fullständigt unik samling lövskärar (bild 6). Socknen har haft ont om självbärande ängsmarker — vallar har man inte haft under så många decennier — och vinterfodret åt kreaturen måste bli löv. Bland jordfynden i Vaksala fanns ett musikinstrument, som använts på fäbodarna — bockhornet. Hur länge sedan var det man hade fäbodarna i Vaksala socken? Säkerligen några hundra år.

I Björklinge ligger som nämnts storskogen nära. Över den ledde rid- och gångstigar till bygderna i norr — Björklinge

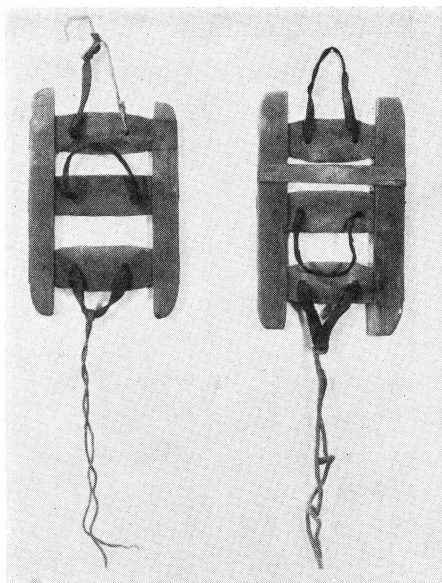

Bild 8. »Sjö-skor» från Norr-Vissjö, Björklinge.

har bevarat ett antal klövjesadlar, här mynnade ridstigar från bl. a. Harbo. En av föreningens klövjesadlar överlämnades till föreningen i Harbo, där vi inte fann någon sådan bevarad — det var rätt och rättvist. En bärkasse med näverrygg (bild 7) har säkerligen åtskilliga gånger vandrat skogsvägen Björklinge—Harbo.

På sankmarkerna i Norr Vissjö ha björklingebönderna hämtat sitt vinterfoder. Där hittade vi i en gård »sjöskor» av trä med läderremmar (bild 8) som man band på hästarnas hovar under bärgningen. Och i Salsta — Björklinge har en by med detta urgamla bynamn — mötte oss under inventeringen sommarens andra stora sensation.

Det finns föremål av enklaste beskaffenhet, som äro oerhört sällsynta. De ha längesedan kommit ur bruk, ingen vet längre vad de använts till, och det är en ren tillfällighet om man — som vi gjorde i Ramsta efter ett oerhört letande — kan

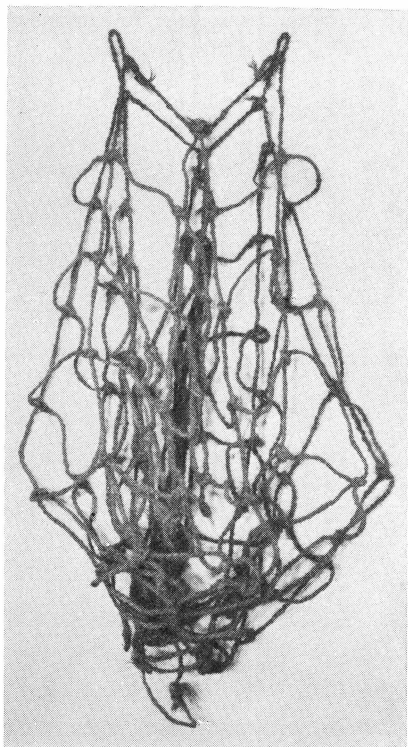

Bild 9. Ett märkligt fynd från Björklinge: »hö-grimma» av hemslagna svinhårsrep.

hitta ett s. k. dalkarlsrissel, använt vid slagtröskningen (bild 4). Från flera håll föreligga uppgifter om »högrimmor», använda att förvara hö i under marknadsfärderna. Södra Olands museum har i förvar ett liknande föremål av vidjor och rep, en »höbugge». I Salsta i Björklinge hängde på en takbjälke i ett uthus inte en utan *två* högrimmor, av hemslagna svinhårsrep t. o. m. Den förträfflige lantbrukaren Erik Nilsson överlämnade dem med varm hand. Och nu gjorde vi en kristlig delning av rovet — Uplandsmuseet fick sin första och enda högrimma (bild 9).

Bild 10. Tygerna i dessa klänningar från Ramsta äro vävda av en och samma väverska, förkläden och axelschaletter äro »köptyg».

I allmänhet har man nog haft den uppfattningen att bönderna själva tillverkade alla sina arbetsredskap, att bondkvinnorna vävde alla textilier osv. Men inte alla bönder kunde smida, inte alla bondhustrur kunde väva åttaskaftsdräll. Granskar man närmare järnskoningen till en gammal spade med handgjort träskaft, upptäcker man ofta en bruksstämpel: spadskoningen är inköpt på distingen i Uppsala eller på någon annan marknad (bild 4). Spinnrocken bär i stämpel eller etikett namnen Hjulbäck, Östhammar eller Uppsala. Också marknadsinköp!

På utställningen i Ramsta efter slutad inventering lyckades vi inringa ett par yrkesväverskor. En var bosatt i socknen: det fanns bolstervar med samma randning och samma garn, stammande från helt olika gårdar! Vi funno förkläden och huvuddukar, veterligen sålda av en gumma från Huddunge. Att sätta upp vävar för förkläden eller huvuddukar lönade sig inte i en bondgård, åtgången var för obetydlig. Här hade

Bild 11. Dukat bord på Ramstautställningen med tenn, delvis gjort i Uppsala. Vid bordet stolar med Stockholms hallstämpel.

yrkesväverskorna sina möjligheter, gummorna som sutto i backstugorna och vävde för avsalu. I en bondgård i Ramsta hittade vi ett antal vävnader, som veterligen utförts av en yrkesväverska i Lagga socken. Där fanns t. o. m. ett antal klänningar, vars tyger vävts av henne: det blev en liten »manekänguppvisning» på utställningen (bild 10). I Björklinge lyckades vi inringa en stolmakare, »Stol-Anders», som huvudsakligen fick sin bärning genom att snickra stolar. Hans livs historia befanns vara ett stycke roman — som är för lång att berättas här. I Ramsta funno vi hos en gammal gumma en skyttel med namn på: hon hade i sin ungdom fått den av kringvandrande skyttelmakare, som på sommaren bodde i något uthus på gården och levde på att skära skyttlar åt bönderna. »Jag hade väl givit dem lite mat ibland, och så fick jag till tack skytteln här med namnet på», berättade hon. Där skymtade andra människoöden.

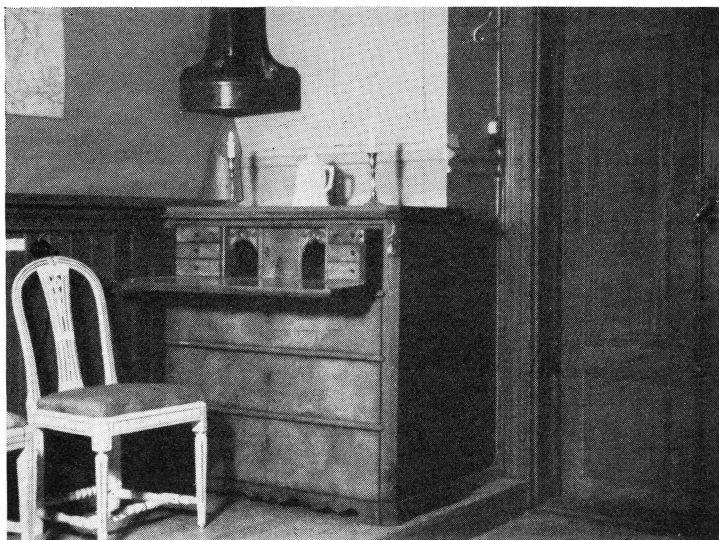

Bild 12. En och annan bonde kunde tillverka sina möbler själv: denna skrivbyrå från 1870-talet är gjord av en bonde i Bragby, Ramsta, av gårdens egna askar, och står ännu kvar på kyrkvården Evert Erikssons gård.

Även »antikviteterna» kunna ju ha en del att berätta. På utställningen i Ramsta hade vi stolar med Stockholms hallstämpel (bild 11) — köpta på distingen — stolar från Harbo och Östervåla, köpta på samma sätt. Vi hade tenn, tillverkat i Uppsala, silverpjäser från Uppsala, Stockholm, Enköping, Sala, Gävle och t. o. m. Östhammar — antalet pjäser motsvarade synbarligen antalet marknadsfärder till de olika städerna!

*

En sockeninventering av detta slag kan utföras som »snabbinventering» under sakkunnig ledning. Den här ofta omnämnda utställningen i Ramsta gav exempel på vad som kan åstadkommas med en sådan. Socknen har bara något över 300 invånare — men utställningen fyllde tre rum i Ramsta kyrkskola och var på sitt sätt den märkligaste som hittills anordnats inom landskapet.

Men inventeringen kan också utföras av en grupp intresserade ordsbor. En dylik inventering har under hösten påbörjats i Husby-Långhundra och Vidbo socknar som studiecirkelarbeta. En sådan inventering går långsammare — men den kan ge ännu bättre resultat än »snabbinventeringen» — helt enkelt därför att man har *mera tid* på sig, inte behöver jäkta från gård till gård utan kan leta ordentligt i gömmorna efter de bortglömda föremål, som bättre än socknarnas skrivna urkunder kunna skildra bygdens liv i helg och söcken under tider som gått.